

ХЕРМЕНЕВТИКА И ИЗКУСТВО

(Разбиране и интерпретация)

ЮРИЙ БОРЕВ (Москва)

Разбирането е завършващият етап на комуникацията, който започва с творческия акт, с авторското самоизразяване, със себезапечатването в определен тип дейност, в изказване, в текст, които са насочени към предаване на мисли, чувства, информация от комуникатора на реципиента. При този процес има редица трудности. За тях поетът пише:

Как себе си разкрил би тук?
А теб разбрал ли би те друг?
Ще разбере ли твоята страст?
Лъжа е мисълта на глас.
Чист извора си заключи —
Сам пий от него — и мълчи¹.

(Превод: Григор Ленков)

Според мнението на М. Бахтин разбирането е онтологически аспект на познанието, отразяващ „вградеността“ на интерпретатора в света на природата и културата. Разбирането е един от видовете „мисли в света“ за разлика от видовете „мисли за света“ (обяснението)².

М. М. Бахтин вижда в процеса на разбирането четири момента: 1) психофизиологическо възприемане на знака; 2) неговото опознаване; 3) разбиране на значението му в определен контекст; 4) активнодиалогично нарастване и схващане на смисъла.

Диалогичността е особено съществена при разбирането на художествен текст, което винаги е построено по типа на диалогичното общуване. При това диалогичността е среща между две различни гледни точки в процеса на общуването, изпълнена с нарастване на смисъла по отношение на всяка от тях. Разбирането е вчувстване в духовния свят на друг човек, съпреживяване на неговите чувства и мисли. Разбирането е процес на преживяване от интерпретатора на мислите, чувствата, намеренията на другия човек. Херменевтиката подчертава системния характер на разбирането.

Разбирането е тип знание, който не притежава самостоятелно значение и не е способен нито да потвърди, нито да опровергае съдържанието на знанието³. Да разбереш означава да усвоиш смисъла, да откриеш и преживееш

¹ Тютчев, Ф. И. Silentium. — В: Тютчев, Ф. И. Стихотворения. С., 1979, с. 61.

² Вж. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1979, с. 364.

³ Вж. Малиновская, К. В. Понимание и его роль в науке. — Философские науки, 1974, № 1, 49—55.

духовното състояние, което е преживял авторът на текста в процеса на творческия акт. Може да се разбере само знакова система, която по-рано е имала смисъл. Имат смисъл продуктите на човешката дейност, т. е. феномените на материалната и духовната култура. Всички те възплащават в себе си мислите, чувствата, целите на човека и затова могат да станат обекти на разбирането.

Разбирането съвсем не е докосване на душите. Ние разбираме мисълта на автора, доколкото се оказваме конгениални на него, а в мисълта се възплащава духовният свят на автора, обаче ненапълно и не само този духовен свят, но и реалността, пречупена в него. На автора не се удава напълно да се самоосъществи в текста. Остава празнина. Освен това обемът на духовния свят на автора е по-широк и от най-обширния авторски текст. Разбирането борави с текста, а не с духовния свят на човека, макар че те не са чужди един на друг.

Разбирането се интерпретира в процеса на разбиране. В редица работи по херменевтика разбирането се разглежда като придаване, приписване на смисъл на това, което разбираме⁴. Такова обяснение на същността на разбирането има явно субективистичен характер. „Приписването“ на смисъла предполага неговото привнасяне в текста от възприелия го. Разбира се, не трябва да се отрича рецептивната активност на читателя (слушателя, зрителя), която участва в самото конституиране на текста, в неговото исторически променящо се социално битие. И все пак разбирането разкрива нещо обективно и устойчиво, а именно: пластове на културните традиции, възплътени, от една страна, в текста, а, от друга страна, в духовния свят и културната подготовка на интерпретатора. Мярката и степенята на разбирането твърде много зависят от степенята на сходство или близост на тези традиции.

А. Л. Никифоров развива по следния начин своята концепция за разбирането: „Смислите, които индивидът приписва на обекта на разбирането, той черпи от своя вътрешен свят — света на индивидуалното съзнание, образуващ основата на разбирането.“⁵ Аз вече критикувах по-горе „приписването на смисъл“ на обекта на разбирането. А. Л. Никифоров засилва субективизма на своята концепция за разбирането, показвайки като негова основа само вътрешния свят, индивидуалното съзнание на възприемащия.

Индивидуалното съзнание нараства въз основа на социалната действителност на дадената епоха, ценностните ориентации, културните традиции и насоченост на социалната група, към която принадлежи дадената личност. Това индивидуално съзнание е един от факторите, определящи разбирането. Като осъзнава текста, личността го включва в своя вътрешен индивидуален смислов контекст; съпоставяйки и съобразувайки с него смислови единици и чрез тези съпоставяния интерпретира текста и разкрива смисъла му. А. Л. Никифоров явно определя индивидуалния контекст като възникващ от усвояването от човека на културата на обществото (общото) и на личния жизнен опит (индивидуалното). Обаче не само този контекст участва в процеса на интерпретацията. В не по-малка степен, отколкото на индивидуалното съзнание, разбирането се опира на колективния опит и традиция, запечатани в езика, на знаковата система, зашифрвала смисъла, на познаването на кода и на историко-културния контекст на епохата на написването на текста и на епохата, в която става неговото възприемане, и т. н. Разбирането е винаги вградено в определена културна традиция и се опира на обективната инвариантна програма на преживяването и смислообразуването, заложена в текста.

⁴ Никифоров, А. Л. Семантическая концепция понимания. — В сб.: Проблема объяснения и понимания в научном познании. М., 1982, с. 51.

⁵ Пак там, с. 53.

За разлика от обяснението разбирането борави с преднамерена културна дейност. Разбирането е свързано с познанието, но не му е тъждествено.

Интерпретацията е основа за разбиране на текста, която обхваща всички междуличностни и междугрупови комуникации, всички семиотични системи. Музикантът интерпретира изпълняваното произведение, литературният критик — произведението от сегашната литература, преводачът — мислите, изразени на езика на оригинала, изкуствоведът — картината, математикът — формулата.

Разбирането е творческият резултат от процеса на интерпретацията.

Един от важните херменевтични и рецептивно-естетически въпроси на съвременната критика е: авторската интерпретация на собственото произведение единствено правилната ли е и не следва ли критикът, в случай на съществуване на такова авторско тълкуване, да сведе целия смислов анализ на произведението към разкриване на предложения от автора смисъл? Съвременните рецептивно-естетически концепции, както вече беше отбелязано по-горе, показват, че произведението влиза в общуване („диалог“) с читателя (слушателя, зрителя). В този диалог жизненият опит на реципиента „оказва съдействие“ и си взаимодействува с жизнения опит на автора, възпелен в текста. Текстът се проявява като посредник на това общуване. Впрочем между текста и автора и текста и читателя има още един посредник: критиката, която изработва парадигмата на протичането на текста⁶. Взаимодействието между автора и исторически, групово и лично определения читател, протичащо по принципа на общуването, на диалога, формира самия онтологически статус на произведението и го довежда до различните трактовки. Затова, макар че авторската интерпретация на собственото произведение е важна и съществена, тя не може да се смята за общозадължителна и единствено правилна. Правомерността на множествеността на прочитите на художественото произведение не превръща този процес в свършено релативен и подлежащ на субективен произвол. Жизненият опит на автора и смисълът, възпелен в произведението, създават устойчивата инвариантна програма на преживяванията и смисло-откритията на реципиента в процеса на неговото възприемане и трактовка на текста. Още веднъж дебело ще подчертая това: колкото и широка да е амплитудата на рецепционните колебания, колкото и вариативно да е прочитането на произведението, то винаги протича около определен стожер, в определено, макар и способно за разширяване, русло. Затова неизбежната множественост на интерпретацията не довежда до относителност на смисъла на произведението. Именно тази диалектика на изменчивостта и устойчивостта, на вариативността и инвариантността не вземат под внимание В. Изер, П. Сонди, Х. Яус и другите съвременни теоретици, принадлежащи към школата на рецептивната естетика.

Трактовката на произведението при цялата си вариативност и множественост на възможните смисли на произведението е обусловена от редица обективни и неоспорими фактори: от тази социална действителност, която е обусловила създаването на произведението, и от онези, която обуславя неговото прочитане, от културно-историческата и самата художествена традиция, от полето на авторското творчество, от биографията на автора и т. н. Всички тези обективни фактори на външните връзки на произведението с действителността и с културата, които са го породили, създават устойчивите обективни параметри на вариативната множественост на прочитите на смисъла на произведението. Обективните фактори на интерпретацията не се изчерпват с външните връзки на произведението с действителността и с културата. Също толкова съществено значение имат вътрешните връзки на произведението (структурата

⁶ Вж. по-подробно: Б о р е в, Ю. Б. Искусство интерпретации и оценки (Опыт прочтения „Медного всадника“). М., 1981, 41—44.

и принципите на организация на текста, неговата знаково-семиотична система, стилът му и т. н.), а също така социалното функциониране на текста (неговите читателски интерпретации, предшествувачи дадената трактовка, полето на общественото мнение, критическите и литературоведските прочити и т. н.). Всички тези фактори, които имат свой обективен фиксиран израз, обуславят определеността на прочитането на смисъла на художествения текст въпреки вариативната множественост на неговите прочити.

ХЕРМЕНЕВТИКАТА — ТЕОРИЯ НА РАЗБИРАНЕТО

Херменевтиката произлиза от гръцкото *ἑρμηνεύω* — разяснявам, тълкувам. Етимологията на думата херменевтика свързват с името на Хермес, когото древногръцката митология е рисуvalа като пратеник на олимпийските богове, предаващ техните заповеди на хората. В задълженията на Хермес е влизало изтъкуването и обясняването на текста, който той е предавал. На Хермес са приписвали изнамирането на речта и писмото, а също така покровителството на цялата сфера на разбиране. Ролята на Хермес в системата на древно-римската митология е играел Меркурий — той също е бил посредник между боговете и хората⁷.

Когато говорят за близостта на термина „херменевтика“ с името на бог Хермес, припомнят и обстоятелството, че понякога на този бог е била придавана функция на покровител на търговията, а последната предполага взаимно разбиране.

Херменевтиката (теорията на разбирането, науката за интерпретацията, учението за разбирането на смисъла), както и гносеологията (теорията на познанието) и аксиологията (теорията на ценностите), съставлява неотнимаема част от разгърнатата философска система. Тази част невината терминологично и структурно се е отделяла и оформяла в специална философска дисциплина.

Херменевтиката днес се смята за сфера на духовна дейност, без която литературознанието не би могло обстойно да осмисли задачите си. Херменевтиката е „явление нееднородно, към нея принадлежат, представляват я мислители, ориентирани различно и теоретически, и социално-политически“⁸.

В херменевтиката се създадоха редица течения, всяко от които дава свое разбиране за предмета, целите, методите на тази дисциплина: натуралистично, философско, културологично, психологическо, алегорико-символично, граматическо, стилистично.

Зад текста стои определена реалност, която се отразява, описва, фиксира в текста. *Натуралистичната (предметно-обективната) херменевтика* разкрива реалността, за която се говори в текста, и разглежда интерпретацията като възпроизвеждане на обекта, съответстващ на текста; превръща прочитането на произведението в средство за схващане на възпроизведената, изпълнена в него реалност; пояснява чрез текста описвания от него обект и възприема знака в неговата съотнесеност с обозначаващото. При това интерпретаторът вижда в художественото произведение огледало на реалността. Историческият процес нарушава тъждествеността на текста и обекта, за който се говори в този текст. Интерпретацията възвръща на читателя знанието за обекта, стоящ зад текста. Такъв подход съдържа в себе си елемент на историзъм.

⁷ Вж. Черны, И. Проблемы анализа текста в марксистско-ленинской философии. — Философские науки, 1977, № 2, с. 122.

⁸ Гайденов, П. П. Философская герменевтика и ее проблематика. — В сб.: Природа философского знания, ч. I. М., 1975, с. 209.

Философското направление разглежда херменевтиката като метод за разкриване на духовното съдържание на текста, който се трактува като знак за присъствие на мисъл, и си поставя задачата да схване духовната същност на мисловната дейност.

Всеки текст при цялата си неповторимост е представител на някаква общност, той е репрезентация на определена духовна традиция, символ на присъствието на духовността. Във философската херменевтика интерпретацията е насочена към разкриване в текста на духовността, която, менейки се исторически, запазва някаква неизменна същност и със своето постоянство обезпечава непрекъснатостта на духовността, отразяваща единството на историческия процес.

Съгласно *културологичната херменевтика* текстът и обектът, за който се говори в текста, винаги запазват своето единство. То не се нарушава от историята. Културологичната традиция в теорията на разбирането води началото си от средновековните антиисторически и теологически форми на херменевтиката. Предметът, стоящ зад текста, се разбира не като реалност, а като традиция, т. е. култура. Обект на интерпретация по този начин става непрекъснатостта на културната традиция. Текстът говори за културната ситуация на епохата, в която е бил създаден. Доколкото традицията не се променя, текстът говори и за съвременната на интерпретатора култура дори ако той е отделен с векове от автора. Задачата на херменевтиката се състои в това, да разкрие в текста постоянното, устойчивото начало — културната традиция, възплъщаваща същността на човешката история.

Зад всеки текст стои определената личност на автора, която се възплъщава и се самоизразява в текста. *Психологическата херменевтика* (Ф. Шлайермахер, ранният В. Дилтай) е насочена към разкриване личността на автора, стояща зад текста и възплътена в него. Този тип теория на разбирането дава анализ от гледна точка на автора и на неговото отношение към описваните събития.

Алегорико-символичната херменевтика е насочена към интерпретацията на „тъмните“ места в текста и е обусловена от необходимостта от поясняване на неговия смисъл. В този случай интерпретацията се насочва към схващане на неяснотите и на „тъмните“ места, което предполага използване на културата в качеството на „трети“ член, чрез който се обяснява смисълът на текста.

Граматическата херменевтика има за цел разбирането на текста чрез разглеждане на неговите езикови особености.

Стилистичното направление в херменевтиката се стреми към схващане на стилистичните особености на текста и изхожда от представата за стила на текста като най-важен носител на неговия смисъл.

Освен тези основни направления на херменевтиката изследователите назовават още редица школи и разновидности на методологията и теорията на разбирането. Така западногерманският социолог В. Бюл даде класификация на методите на разбиране, предлагани от различните теоретични школи:

1) „разбиращ функционализъм“ (Н. Луман, Х. Мид, Б. Томас), опиращ се на социологическата теория на дейността (М. Вебер, Х. Бекер) и системния подход (Т. Парсънз);

2) феноменологическа трактовка на разбирането (А. Шютц, Р. Бертер, Т. Лукман);

3) „разбиращ материализъм“ (Ж.-П. Сартр, Х. Льофевр, Д. Колаковски) и „диалектическа социология“ (Х. Маркузе, Т. Адорно);

4) лингвистична херменевтика (Р. Винч, Х. Гадамер, Ю. Хабермас, П. Рикър);

- 5) критико-идеологическо направление (К. Манхайм, И. Габел)⁹. Тази класификация се допълва от някои автори по следния начин:
- 6) историческа школа (Л. Ранке, И. Г. Дройзен) и свързаната с нея културологична теория на разбирането (късният В. Дилтай)¹⁰;
- 7) онтологическа херменевтика (М. Хайдегер);
- 8) херменевтиката като обща методология (Е. Бети, П. Уинч);
- 9) херменевтиката на Рикерт и Шелер, която предполага приобщаване на интерпретатора към значенията, заключени в логиката или езика на съобщението;

10) херменевтиката, социологизираща предпоставките на разбирането (Т. Кун, П. Файерабенд, М. Маклей, шарнбергската група)¹¹.

При цялото многообразие на направленията, школите и методологическите подходи на херменевтиката обща черта за всички тях е „недоверието към непосредствените свидетелства на съзнанието, към провъзгласения от Декарт принцип на непосредствената достоверност на самосъзнанието и насочването към „косвените“ свидетелства за живота на съзнанието, които се vyplъщават не толкова в логиката, колкото в езика“¹². Херменевтиката се стреми към духовна интерпретация на текста. Този завършващ етап на херменевтичния анализ, разкривайки смисъла и значението на текста в универсума на културата, служи на развитието на духовността в човека, на формирането му като личност, като субект на културата.

Един от трудноразрешимите проблеми на разбирането е проблемът за херменевтичния кръг. В различните школи на херменевтиката са се създали различни концепции за херменевтичния кръг. Според В. Дилтай познаващият субект познава себе си чрез другите, но другите той разбира чрез себе си. Според Х. Гадамер, схващайки традицията, интерпретаторът сам се намира вътре в нея.

Най-разпространената представа за херменевтичния кръг идва от Ф. Шлайермахер: цялото не може да се разбере, без да се разберат частите му, а частите се схващат само чрез цялото, тяхното разбиране предполага, че цялото вече е ясно. Наглед този кръг е неразрешим. Тази неразрешимост обаче е мнима. Как да се схване всеобщото, когато читателят във всеки даден момент борави само с отделното? Херменевтиката отговаря: самата природа на разбирането преодолява този кръг. Разкъсва го духовното отношение, което на всяка крачка взема под внимание цялостността на интерпретацията. Природата на духовната цялостност на културния феномен е такава, че всеобщото съдържа в себе си всеки отделен момент на текста, а всеки негов отделен момент съдържа в себе си всеобщото. Схващайки всеобщото, ние схващаме и всичко останало, всички частности, и обратно.

Херменевтичният кръг се разтваря и се разрешава, първо, с това, че разбирането започва от предварителното изясняване на някакво цяло (предразбиране): започвайки да четем книгата, ние вече имаме представа и предизвестяване — роман ли е това, или повест, сатира или трагедия, XIX в. или XX в. и т. н.; второ, с това че частите се разглеждат във взаимовръзка и взаимодействие с цялото: отначало читателят има ограничено разбиране за цялото, после интерпретацията позволява да се уточни смисълът на частите,

⁹ Buhl, W. *Verstehende Soziologie: Grundzüge und Entwicklungstendenzen*. München, 1972. 7–8.

¹⁰ Вж. Федотова, В. Г. Понимание в системе методологических средств современной науки. — В сб.: *Проблемы объяснения и понимания в научном познании*. М., 1982, с. 98.

¹¹ *Hermeneutik als Weg heutiger Wissenschaft*. Salzburg—München, 1971, 88–89.

¹² Гайденоко, П. П. Херменевтика. — В кн.: *Философский энциклопедический словарь*. М., 1983, с. 112.

това помага на читателя по-пълно и по-дълбоко да разбере цялото и отново да се върне към съставлящите го части. Тези „верижни операции“ на съзнанието от частта към цялото и обратно всеки път водят към уточняване и задълбочаване на нашето разбиране за смисъла на произведението.

В понятието за херменевтичния кръг се разкрива диалектиката на взаимоддействие на частите и цялото в хода на разбирането, което има относителен характер, но се стреми към абсолютна пълнота. Херменевтиката смята, че разбирането е процес, на всеки етап от който се достига определено равнище на разбиране (на първи ред, на втори ред, на трети и т. н.). Важни положения, които помагат да се преодолее херменевтичният кръг, има в теоретическото наследство на В. И. Ленин: „Не може да се разбере във от процеса на разбирането...“ „...Процесът (на преходното, крайното, ограниченото) познание и действителност превръща абстрактните понятия в завършена обективност.“¹³ И по-нататък: „За да разберем, нужно е емпирично да започнем разбирането, изучаването, да се издигаме от емпирията към общото.“¹⁴ В тези съждения херменевтичната концепция се изгражда симетрично на гносеологическата. В ленинската теория на познанието става дума за задълбочаване на познанието от явлениято към същността, от същността от първи ред към същността от втори ред и т. н. В ленинската представа за процеса на разбирането става дума за разбиране, което върви от емпирията към общото. Последното също има редица равнища („редове“). Това съждение на Ленин също дава ключ към преодоляването на херменевтичния кръг.

Предразбирането обуславя и разбирането, и познанието, затова за успешността на тези процеси е толкова важна културната традиция, в чието поле протича всяко изследване и всяка интерпретация. В. Хайзенберг писа: „...На нас са ни нужни понятия, с помощта на които бихме могли да се приближим към интересуващите ни явления. Обикновено тези понятия се вземат от историята на науката; те ни подсказват възможната картина на явленията. Но ако имаме намерение да навлезем в нова област от явления, тези понятия могат да се превърнат в набор от предразсъдъци, които по-скоро задържат прогреса, отколкото му съдействуват. Обаче и в този случай ние сме принудени да ги използваме и не можем да преуспеем, ако се откажем от понятията, предадени ни от традицията.“¹⁵

В диалектичния процес на разбирането висша категория и гарант за преодоляване на идеята за херменевтичния кръг е цялостността. Видният френски математик Жак Адамар пише: „...всяко математическо доказателство, колкото и сложно да е то, трябва да ми се представи като единно с нещо; аз нямам усещането, че съм го разбрал дотогава, докато не съм го почувствувал като единна, обща идея“¹⁶. В още по-голяма степен проблемът за цялостността на възприемането и разбирането се отнася за художествения текст.

Литературната критика предполага съчетаване на разсъдъчната и интуитивната дейност при схващането на художественото произведение. Разсъдъчната дейност (анализът) вижда в произведението неговата забулена от материалната форма и непроницаема за прякото възприемане, затворена цялостност, в която може да се проникне само по пътя на „хирургията“ на разсичащите, разчле-

¹³ Ленин, В. И. Философски тетрадки. — Във: В. И. Ленин. Събрани съчинения в петдесет и пет тома. Т. 29. С., 1982, с. 187, 177.

¹⁴ Пак там, с. 187.

¹⁵ Heisenberg, W. Traditions in science. — In: The Nature of Scientific Discovery. Washington, 1975, p. 219—220.

¹⁶ Адамар, Ж. Исследования психологии процесса изобретения в области математики. М., 1970, с. 63.

явящи тази цялостност процедури. За интерпретацията пък произведението е прозаично и неговото разбиране борави не с материалната форма, а със скрития в нея безкраен и подвижен смисъл.

НАЙ-ВАЖНИТЕ ЕПИЗОДИ ОТ ИСТОРИЯТА НА ХЕРМЕНЕВТИКАТА

Исторически са се променили не само типът, но и предметът, сферата, целта на херменевтиката. Тя се е зародила в античната култура, която е съдържала в зародиш всички бъдещи типове на теорията на разбирането, в това число и в литературнокритическото им пречупване. Това се е отразило например в алегоричните и други форми на трактовка на Омир. Така учителите граматисти, които са тълкували „Илиада“ и „Одисея“, са се проявявали в ролята на херменевти¹⁷. Неоплатонистите също са смятали за задача на херменевтиката интерпретацията на древните художествени текстове, особено на Омировите поеми. Обаче разгърнатите методологически принципи на разбирането са започнали да се появяват много по-късно — в епохата на Просвещението.

В историята на херменевтиката са се проявили две тенденции на интерпретация, заложили от филолозите на александрийската и антиохийската школа: историческо обяснение (въвеждане на контекста на изобразяваната епоха) и символично-алегорично тълкуване (приписване на знака на ново значение, което се корени не в системата от представи, дадени в текста, а в света на предстването на възприемача текста тълкувател).

В средните векове голямо развитие получили интерпретационните похвати на екзегетиката — теорията на разбирането, приспособена към „истинското“ изтъкуване на Библията в светлината на църковните традиции. Тезолозите използвали херменевтиката в богословските спорове.

Като се започне с епохата на Възраждането, все повече се утвърждава текстурално-историческото обяснение. То се стреми към проявяване на значението на неясните думи и възпроизвеждане на историческия контекст на мисълта. Фр. Бейкн се е стремил „да очисти разума“ в името на усъвършенстването на процесите на познанието и разбирането. В тази позиция на Бейкн се е проявило неговото противопоставяне на средновековната схоластика. Той се е стремил да освободи съзнанието от „идолите“ и „афектите“, в които са се проявявали грешките на догматизма и субективизма.

В епохата на Просвещението (И. М. Хладениус, Т. Ф. Майер) херменевтиката се стреми към възпроизвеждане на историческия контекст, в който трябва да бъде разбран текстът, за да служи като начин за отстраняване на дистанцията между автора и читателя. Интерпретаторът се проявява в качеството на медиум, преводач, посредник между различните култури и епохи. Методологията на херменевтиката е била насочена към схващане своеобразието на художествения текст, а неговото разбиране се е разглеждало като довеждане до съгласие на автора и реципиента. При това се е смятало, че последният, възпроизвеждайки замисъла на автора, не е задължен напълно да приема неговата гледна точка и дори може да разбере повече, отколкото е предполагал да изкаже авторът.

Хладениус утвърждава взаимодействието на два типа разбиране: 1) вниманието към интерпретирания текст довежда до *непосредствено* разбиране; 2) на основата на последното се извършва конкретизация на текста, откриваща въз-

¹⁷ Вж. Бласс, Ф. Херменевтика и критика. Одеса, 1881, с. 1.

можност за неговото *опосредствувано* разбиране, което носи в себе си и историческата обусловеност (обективността), и гледната точка на читателя (субективността). Просветителската херменевтика е изхождала от представата за онтологическата устойчивост на произведението.

Фр. Шлегел и другите дейци на ранния немски романтизъм са разработвали общофилософските проблеми на херменевтиката.

Следващата крачка в историята на херменевтиката е теорията на разбирането на немския философ от началото на XIX в. Ф. Аст, в която ключово понятие става понятието дух¹⁸. Аст е изхождал от факта, че единството на човешката история се свежда до единство на духа. Духът се признава като условие за разбиране на текста и отстраняване на неясностите в него.

Според Аст интерпретацията се постига на основата на духовната универсалност. Затова конкретно-историческите различия не трябва да се вземат под внимание като преходни форми. Можем да се абстрахираме от тях в процеса на разбирането. Трябва да разберем „духа“, заложен в текста. Литературоведът е длъжен да вникне в духовната същност на културата с помощта на философията и естетиката. Според Хладениус интерпретацията е виждане зад текста на породилата го и отразена в него реалност. Според Аст интерпретацията е духовно прозрение, виждане зад текста на духовното богатство, предавано ни от художника. Аст, а след това и Шлайермахер, са правели автора обект на разбирането.

Аст е извършил класификация на интерпретациите: 1) историческо разбиране, насочено към съдържанието; 2) граматическо — към формата и речта; 3) духовно — към духа на писателя и неговата епоха.

Постановките на херменевтиката на Аст не са във всичко приемливи за съвременната критика, тъй като интерпретацията на произведенията трябва да бъде насочена към схващане не само на авторовите идеи, но и на възприетата в тях реалност. Отрицателен момент в херменевтиката на Аст и Шлайермахер било отдалечаването от историзма на просветителите.

Протестантският теолог и филолог-класик Ф. Шлайермахер твърдял, че предназначението на херменевтиката е разбирането на чуждата индивидуалност и нейното възприемане в изразяването. Той разграничил в херменевтиката интерпретация на текста разбирането на речта като факт на езика и като факт на мисълта. Първият момент е сферата на граматическата интерпретация. Вторият — на психологическата (възприемането в мисълта). Единството на граматическата и психологическата интерпретация — според Шлайермахер — обезпечава цялостността на разбирането¹⁹. Съгласно Шлайермахер херменевтиката изработва общите принципи на разбирането на конкретното съдържание на изказването. Шлайермахер се е стремил да построи общата херменевтика като теория на разбирането, разглеждаща смисъла не само на текстовете, но и на живите диалози, на речта. Той е смятал, че обяснението е начин за представяне на разбращото. За Шлайермахер интерпретацията е диалог на интерпретатора с автора. В този диалог читателят реконструира текста и го схваща, опирайки се на въображението и превъплъщението.

Според Шлайермахер разбирането на текста е реконструктивен процес на проникване в духовния свят на автора и повтаряне на акта на неговото творчество: авторът строи изказването, кодира смисъла, а реципиентът го разшифрова и пресъздава, за да го схване. В хода на разбирането съгласно Шлайермахер интерпретаторът трябва да се превърне в друго лице и да схване

¹⁸ Ast, F. Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik. Landshut, 1808.

¹⁹ Schleiermacher, F. Hermeneutik. Heidelberg, 1969, S. 80.

неговата индивидуална насоченост²⁰. За Шлайермахер според характеристиката на Х. Гадамер целият проблем за интерпретацията се свежда до проблема за разбирането. Шлайермахер е подчертавал важноста на съотнасянето на текста с историческите и културните фактори, които са обусловили появата му. Разбирането според Шлайермахер е производна от „отношение към живота“. Това положение станало по-късно отправна точка на херменевтичната концепция на Дилтай.

Дилтай смята, че реципиентът трябва да се стреми да живее с живота на другите хора, с техния оригинален опит в битието. Херменевтиката на Дилтай се опира на неговата „философия на живота“ и в това са корените на неговото насочване в процеса на разбирането към жизнения опит на личността. Чрез интерпретацията, включваща въображението и превъплъщението, може да се постигне вторична непосредственост²¹. Разбирането според Дилтай избягва теоретичните моменти и е интуитивен и спонтанен процес.

Херменевтиката на Дилтай изхожда от антирационалистичните, антипозитивистки традиции на Ж.-Ж. Русо, Хердер, Фихте, Фр. Ницше, А. Бергсон, У. Джеймс, Дюи. Дилтай се е стремил да придаде на херменевтиката общометодологическо значение и вижда в нея методология на „науките за духа“ (на социално-хуманитарните изследвания по съвременна терминология). Съгласно Дилтай за обясняването на природните закони се използват законите за причинността, а за разбирането на човешката дейност — интерпретацията. Необходимо е историческо разбиране на културните явления, което разкрива уникалността на различните форми на човешката дейност.

В. Дилтай е смятал, че разбирането е метод за психологическа реконструкция на духовния свят на личността и пренасяне на този духовен свят от предишните епохи в настоящето. Съгласно Дилтай разбирането за разлика от обяснението борави с преднамерена дейност.

Методологията на хуманитарните изследвания Дилтай основава на психологическата концепция за разбирането, смятайки, че опитът да се създаде опитна наука за духа без психологията, е обречен на провал²². Обаче херменевтиката не може да бъде всеобща хуманитарна методология. Р. Дж. Коллигуд справедливо опровергава тази Дилтаева абсолютизация на психологическата херменевтика: „Да се твърди, че историята става ясна само тогава, когато се осмисля в категориите на психологията, означава признаване на невъзможността за историческо знание.“²³ Дилтай смята, че разбирането разкрива духовния свят на автора и духовните възможности на реципиента. Съгласно Дилтай разбирането се извършва без участието на теоретическото, по интуитивен начин. Интерпретацията включва в себе си въображението и превъплъщаването, което позволява да се живее с живота на другите хора, в това число и с живота на личности с най-богат жизнен опит²⁴. Дилтай отхвърля разбирането по аналогия със себе си (схващането на духовния живот на автора чрез самонаблюдение над собствения духовен живот и вземане под внимание на своя субективен опит). Разбирането на духовния свят на човека се извършва чрез изтълкуването на мислите му, проявили се в неговата дейност, реч, жестове, мимика. Особено пълно се схваща духовният свят на човека, ако той се изразява в произведенията на изкуството. Съгласно Дилтай вътрешният живот на автора се разкрива чрез интерпретацията на неговите

²⁰ Ibidem, s. 109.

²¹ Dilthey, W. Gesammelte Schriften. Bd. VII. Stuttgart, 1958, S. 322.

²² Вж. Дильтей, В. Описательная психология. М., 1924, с. 12.

²³ Р. Коллигуд, Дж. Идея истории. Автобиография. М., 1980, с. 166.

²⁴ Dilthey, W. Gesammelte Schriften. Bd. VII, S. 322.

произведения. Херменевтиката позволява да се разбере как във вътрешния свят на автора се запечатва неговият жизнен опит и как последният се обективира в продуктите на човешкия дух.

В. Дилтай е смятал, че разбирането на социално-хуманитарните процеси е несводимо към причините им. В своите действия хората се ръководят от определени цели. Тяхното разкриване се постига чрез херменевтичната интерпретация. Нейната основа са въображението, превъплъщението и интуицията. За Дилтай разбирането е процес, в който един живот познава друг.

Дилтай рязко се е изказвал против позитивисткия стремеж да се припаят методите на естествените науки в областта на социалното знание и разбиране. Разбирането съгласно Дилтай има исторически характер. Обаче историзмът на Дилтай е ограничен, тъй като не вижда връзките на духовния свят със социалната действителност. У Дилтай, както и у Л. Ранке и И. Г. Дройзен, херменевтиката се проявява като метод на историческа интерпретация.

Дилтай смята, че херменевтиката е „изкуство на разбирането на писмено фиксираните жизнени прояви“²⁵. Херменевтиката според Дилтай позволява непосредствено да осъзнаем цялостността на духовния живот. А последният се проявява като затворен, непроницаем свят, което предизвиква основната трудност на разбирането: „Как може индивидуалността да направи предмет на общозначимото обективно познание чувствено дадената проява на чуждия индивидуален живот?“²⁶ — пита Дилтай.

Отговор на този въпрос се опитва да даде феноменологическата школа на херменевтиката. Феноменолозите подчертаха, че разбирането предполага използване извън рамките на психологическата трактовка на индивидуалността. Според мнението на основателя на феноменологическата школа Хусерл в „чистото съзнание“ винаги присъства неосъзнаваният интернационален фон, „тематичният хоризонт“, който дава „предварително знание“ за предмета. Хоризонтите на отделните предмети се сливат в единен „жизнен свят“, в контекста на който именно става разбирането на смисъла на всеки текст на културата.

Х. Рикерт смята, че всеки човек има свой особен и неповторим смислов контекст, определящ разбирането. Разликата на тези контекстове определя разликата в интерпретацията на текста от различните хора. Обаче тези разлики не довеждат до разрушаване на общуването между хората, тъй като многообразието на разбиранията не изключва тяхното единство, обусловено от единството: 1) на света; 2) на езика на общуването; 3) на културните традиции, съставлящи широката културен контекст на възприемане на смисъла. Освен това съществуват сходства на индивидуалните смислови контекстове, обусловени от единството на историческата епоха, в която живеят общуващите хора, а понякога и от общността на рецепционно-културната група. Близостта на смисловите контекстове на автора и на реципиента обуславя най-доброто разбиране на произведението. Коментарът на литературоведа сближава индивидуалните смислови контекстове на читателя и на автора и обуславя тяхното художествено общуване (рецепционният „диалог“ на читателя с автора).

През 60-те — 70-те години на нашия век протече бурно обсъждане на възможностите за прилагане на херменевтиката в качеството на общохуманитарна методология. Така Т. Абел отрича тази възможност, защото разбирането е относително, „неверифицируемо“ и никакво разбиране не трябва да се отхвърля, като неистинско²⁷. Някои съвременни теоретици смятат, че херме-

²⁵ Dilthey, W. Gesammelte Schriften. Bd. VII, 332—333.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Abel, Th. The Operation called Verstehen. — In: Theorie und Realität: Ausgewählte Aufsätze zur Wissenschaftslehre der Sozialwissenschaft. Tübingen, 1964, 177—178.

невтиката не може да бъде общонаучна методология, защото сама се нуждае от метод. Така за Д. Полесдъл разбирането е придаване на смисъл на разбиращия текст, и този процес се осъществява с помощта на хипотетико-дедуктивния метод²⁸.

Предприемат се опити да се върне на херменевтиката изгубеният от нея историзъм. Така западногерманският социолог В. Бюл твърди, че интерпретацията следва да се оценява в историческия контекст на възникването ѝ.

Представителят на „разбиращия функционализъм“ М. Вебер различава два вида разбиране: 1) обясняващ; 2) актуален. Първият разкрива причините и ситуационните смислови значения на изучаваните явления. Вторият отъждествява феномените на съзнанието на изследователя със социалните феномени и е зает с определяне на техния смисъл.

Най-значителната фигура в херменевтиката на XX в. е немският философ М. Хайдегер, основал онтологическата школа на херменевтиката. Ако за Шлайермахер херменевтиката е теория на разбирането на литературно-художествения текст, а за Дилтай — общ метод на хуманитарно изследване, то за Хайдегер тя е особена мирогледна система.

За Хайдегер реалността на „жизнения свят“ е езиковата реалност. Този философ се опитваше да очисти теорията на разбирането от субективизма и психологизма. За Хайдегер езикът е исторически хоризонт на разбиране, „дом на битието“. Не ние говорим чрез езика, а той „говори чрез нас“.

На херменевтиката Хайдегер придава широко философско-онтологическо значение: тя се проявява не като теория на разбирането, а като „осъществяване на битието“, което говори чрез поетите, чрез техните многозначни текстове, нуждаещи се от херменевтична интерпретация. Хайдегер акцентира и разработва смислоразкриващия аспект на херменевтиката.

Рационален момент в концепцията на Хайдегер е трактовката на разбирането като битийна способност на човека. Само битието дава разбиране. Разбирането зависи от качеството и съдържанието на личностното битие. Съзнанието на човека е също битийно и предметно, както и другите форми на дейност. Разбирането на смисъла на един или друг културен феномен, а също така на художествено-историческия паметник, може да бъде дадено само в истинското битие. За човек, който не притежава способност за истинско битие, смисълът на художествената култура остава недостъпен. Смисълът се открива според мярката за истинността на битието на реципиента и се схваща само при опората на неговата даденост в жизнения опит на човека. Разбирането на смисъла на художественото произведение е плодотворно, ако в личността на възприемащия се пресичат традициите и съвременността.

Ученикът на Хайдегер, западногерманският теоретик Х. Гадамер смята, че херменевтиката не може да бъде нито теория на разбирането, нито метод на хуманитарните науки — тя има онтологическо значение. За Гадамер херменевтиката е учение за битието, онтология. Гадамер отрича романтичната и историческата херменевтика. Той разглежда херменевтиката като учение за битието. При това Гадамер обединява хайдегеровското и хегелианското мислене, херменевтиката и диалектиката. За Гадамер в процеса на разбиране на текста няма необходимост от актуализация на личността на интерпретатора и от пресъздаване в нея на културния контекст на епохата. Според неговото мнение това само ще замъгли, а няма да проясни текста. Отключването на актуалните и историческите връзки на текста разкрива неговата истинска ценност. Интерпретацията започва според Гадамер с „предварител-

²⁸ Вж. P. Ollesdal, D. Hermeneutics and the hypothetico-deductive method. — *Dialectics*, vol. 33, n. 3—4, 319—336.

ното разбиране“, дадено от традицията. Това „предварително разбиране“ не може да бъде отхвърлено и само се коригира в процеса на задълбочаване в текста²⁹. Безпредпоставеното мислене е фикция на рационализма, която не взема под внимание историческия характер на човешкия опит. Езикът според мнението на Гадамер, който следва Хайдегер, е носител на разбирането и традицията. Езикът, а не говорещият на него, е субект на речта: „самата игра играе, въвлечайки в себе си играчите“. Самата история е за Гадамер игра вътре в стихията на езика и затова херменевтиката е инструмент за схващане на историята и за участие в нея. Най-пълно субективизмът и релативизмът в херменевтиката на Гадамер се проявяват в идеята му за „естетическата незадължителност“ на битието и за неговото разбиране, намиращи своя израз в „двусмислеността на оракула“³⁰. За Гадамер битието, което може да бъде разбрано, представлява езикът. Такава е лингвистичната онтология и съответстващата ѝ лингвистична херменевтика на Гадамер. Той смята, че целта на херменевтиката е да пренесе смисловата връзка от другия свят в собственния свят на читателя.

Х. Гадамер и френският теоретик П. Рикьор смятат за единствен инструмент на разбирането на художествения текст собственото съзнание на интерпретатора. Затова според мнението на тези теоретици отпада нуждата от методика (похвати, средства) за схващане смисъла на произведението. Тези постановки заплашват критиката със субективизъм.

Рикьор не тръгна след разширяващо-онтологическите концепции на Хайдегер и Гадамер и се върна към гледната точка на херменевтиката като учение за интерпретацията. За Рикьор херменевтиката е съвкупност от правила и теоретически постулати, ръководещи интерпретацията на частния текст, или съвкупност от знаци, които могат да се смятат за специфичен текст³¹. В числото на тези текстове влизат и художествените произведения, и сънищата, трактувани чрез фройдишки психоанализ.

В трудовете на Е. Бети и П. Уинч херменевтиката се представя като обща методология. Италианският историк на правото и теоретик на разбирането Е. Бети сближава херменевтиката с методологията на хуманитарните науки. Разглеждайки херменевтиката в традицията на Дилтай, Бети смята, че тя „позволява да се премества и в чуждата субективност“³². Е. Бети смята, че херменевтиката трябва да форсира субективното начало, личността на изследователя, призван да пресъздаде в себе си културния контекст на онази епоха, към която принадлежи изучаваният текст.

Съвременният американски теоретик на литературата Р. Палнер се е съсредоточил върху разработката на херменевтичната техника за анализ на литературния текст. В трудовете му херменевтиката се представя като частна (литературоведска) методология.

Съвременният западногермански представител на рецептивната естетика В. Изер смята, че разбирането на художественото произведение изисква установяване на съответствие между личната структура на читателя и структурата на художествения текст. Структурата на личността е изменчива. Това според мнението на В. Изер довежда до подвижност на смисъла на произведението.

Друг западногермански учен — П. Сонди³³ — вижда в херменевтиката път към културно-историческата критика, способна да осмисли историческото раз-

²⁹ Gadamer, H. G. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen, 1960, 140—162.

³⁰ Вж. за това: Гайденко, П. П., Херменевтика. — В кн.: Философский энциклопедический словарь. М., 1983, с. 112.

³¹ Ricoeur, P. De L'interpretation. Paris, 1965.

³² Вж. сб. „Hermeneutik als Weg heutiger Wissenschaft“, 1971.

³³ Scondi, P. Einführung in die literarische Hermeneutik. Bd. 5. Frankfurt am Main, 1975.

вигите на своите категории и да разкрие в литературния текст както историческото, така и семантичното начало. Съвременното литературознание според мнението на Сонди се стреми към обединяване на теорията на литературата и теорията на разбирането, към превръщане в литературна херменевтика. Сонди смята, че днес „херменевтиката е инструмент на критиката“³⁴. Обаче, макар че теорията на разбирането действително има методологическо значение, не можем да се съгласим със Сонди, който утвърждава необходимостта от разтваряне на науката за литературата в херменевтиката. С това именно Сонди не взема под внимание например аксиологията, а също така и обстоятелството, че критиката решава задачата не само на интерпретацията, но и на оценката на художественото произведение.

През последните години се изостри вниманието към херменевтиката във връзка с методологическите търсения на критиката. Приложното, методическото предназначение (сума от похвати и процедури на разбирането) херменевтиката се стреми да допълни с методологическо (основа на принципите на познание на духовната дейност, обогатяваща критиката с философско самоопределение, с осмисляне на своите задачи).

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА ХЕРМЕНЕВТИКАТА

Съвременните теоретици П. Рикьор (Франция) и Х. Гадамер (ФРГ) погрешно смятат, че не трябва да се формализират херменевтичните операции за схващане смисъла на произведението. Тази позиция води до методологическо разоръжаване на критиката.

Херменевтичната методология се намира още в стадий на формиране и е област на спорове. Заедно с това сега вече може да се изброят най-важните принципи, похвати, средства, операции, инструменти на техниката на интерпретация на художествения текст, изработени от херменевтиката:

1. Включване на „трети елемент“ в процеса на разбирането: първият елемент е „азът“ (личността на читателя); вторият елемент — авторският текст. Третият елемент, посредством който се осъществява разбирането, в различните школи на интерпретацията може да бъде различен: социалната действителност, породила текста (социологическият анализ); аналогичните художествени текстове (сравнителният анализ); другите факти на културата (историко-културният анализ); личността на автора (биографичният анализ) и т. н.

Важен интерпретационен похват, който разкрива смисъла и значението на художествения текст, е съпоставянето на текста с породилата го реалност и съпоставянето със съвременната на читателя действителност. Последното актуализира текста. Особено съществено е също така съпоставянето на текста с културата, с нейния устойчив духовен свят.

„Третият елемент“ в херменевтичния процес на интерпретацията не е нещо странично по отношение на интерпретатора („аза“, „първия елемент“) и на текста („другото“, „втория елемент“). Напротив, „третият елемент“ е онова, което е „общо“, онова, което сродява „първия“ и „втория“ елементи.

- 2) „Вживяване“, съпреживяващо проникване в художествената логика на текста, „вчувствуване в текста“.

- 3) Схващането на художествения текст протича под формата на *идентификация* (реципиентът съпоставя художествените образи със своята личност и своя жизнено-естетически спит). Типовите идентификация са: *асоциативен* —

³⁴ Scondi, P. Einführung in die literarische Hermeneutik. Bd. 5. Frankfurt am Main, 1975, S. 191.

съпоставяне на себе си с героя на произведението като персонаж, който участва в игровото действие, извършващо се във въображаемия свят; *адмиративен* — съпоставяне на себе си с несъизмеримо по-добър или по-лош герой, възплъщаващ идеала или противоположен на идеала; *симпатетичен* — съпоставяне на себе си с делничен герой, в своята обикновеност съизмерим с реципиента; *катарзисен* — продуктивно нарастване на личностното начало по пътя на състрадателното съпоставяне на себе си с трагическия герой; *ироничен* — критическо отношение към антигероя, включващо рефлексия по повод на своето естетическо преживяване.

4) „Премерване“ на героите на произведението със своята личност, „изкривяване“, съпоставяне със себе си, разбиране на другите чрез себе си, чрез своето „аз“. (Дилтай е смятал за нерезултатно разбирането, основано на принципа на аналогията със себе си. В много случаи такава методология на разбирането действително не е плодотворна или поне не е достатъчна).

5) Четенето като превръщане на себе си в другите, превъзплъщаване в персонажите на произведението.

6) Използване на хипотетико-дедуктивния метод³⁵.

7) Преодоляването на херменевтичния кръг също така предполага определени похвати и операции. За разбирането е важно да умееш да разшифроваш не само всяка семиотична единица на текста (например всяка дума в текста), но и да знаеш граматическите принципи на тяхното свързване, да знаеш контекста на цялата фраза, възприемайки я в контекста на цялата реч, а последната — в общия контекст на културата. Само в рамките на цялото се разкрива значението на всеки смислообразуващ елемент на речта.

8) Разширяване на духовния хоризонт на реципиента, разширяване на контекста (действителност, култура, личен опит), в който се възприема художественото произведение.

9) Въображението е един от необходимите елементи в методологията на херменевтиката. То се насочва към това, да се използва личният опит на субекта и да се обезпечи интуитивното разбиране на текста. Интуитивното разбиране е предварително условие за разбиране на теоретическото.

Херменевтиката смята, че разбирането на текста предполага: 1) схващане и прилагане в процеса на интерпретацията на правилата и нормите на езика, на който е изразен даденият текст; 2) разкриване на индивидуалността на автора и на свойствения му стил и начин на мислене.

С помощта на тези и на други мисловни операции интерпретацията дава „нарастване“ на смисъла по пътя на творческата догадка, която се опира на личния естетически опит на критика, но не е произволна, а протича по програма, заложена в текста на произведението.

Недостатъците на херменевтиката и рецептивната естетика са:

1) Теоретичите и практиците на херменевтиката и на рецептивната естетика невинаги преодоляват опасността от релативизация на смисъла на произведението. На тези направления често е присъщо неумението да намерят мярката за субективността на възприемането, което понякога води до субективистко-относително разбиране на смисъла на художествените явления.

Съветските изследователи отбелязват, че отрицателен аспект на херменевтиката е опасността от субективизация и релативизация на знанията (така в трудовете на Шлайермахер и Дилтай херменевтиката се проявява като канал за субективизация на знанията).

³⁵ Вж. за това: Pollesdal, D. Hermeneutics and the hypothetico-deductive method. — *Dialectics*, vol. 33, n. 3—4, p. 320.

2) Херменевтиката и рецептивната естетика често преувеличават значението на художествено-смисловите и намаляват значението на художествено-ценностните аспекти на възприемане на произведението. Може да се каже, че тези теоретични школи често пренебрегват оценката на произведението.

Херменевтиката невинаги взема под внимание аксиологията и нейното значение в схващането на художествените феномени. Аксиологията — общата теория на ценностите — дава научнообосновани критерии за оценка, без които схващането на произведението ще бъде едностранчиво.

Херменевтиката има редица положителни моменти, особено ценни за хуманитарните науки:

1) В своите методологически аспекти взема под внимание спецификата на хуманитарните науки;

2) защитава ги от сциентизацията и от засилването на позитивизма, игнориращи смисъла на човешката дейност;

3) обръща внимание не само на целите и резултатите от дейността на хората, но и на нейните мотиви и смисъл;

4) ориентира хуманитарните науки към системен характер на разбирането в хода на интерпретацията на текстовете на културата;

5) значима е като основа за интерпретация на текстовете, като систематизация на похватите и принципите на разбиране.

Опитът на херменевтиката е твърде съществен за съвременната литературна критика, тъй като това философско учение за интерпретацията: 1) поставя въпроса, какво следва да се вижда зад текста: авторската личност; въпросите на съвременната епоха; реалността на историческата епоха, породила даденото произведение; културната традиция и т. н.; 2) дава методологически похвати за интерпретацията (херменевтиката е един от най-важните аспекти на методологията на съвременната критика); 3) ориентира към разкриване на конкретно-историческото съдържание на културата; 4) насочва критика към неемпиричен, цялостен, концептуално-философски подход към произведението; 5) херменевтиката спомага за приложението на текста в съвременния културен живот.

Преведе от руски: Ралица Маркова